

11

**Millî Mücadele
Döneminde
İğdır**

**İğdır
During
the National Struggle**

Mustafa Sarı

Millî Mücadele Döneminde Iğdır

*Mustafa Sarı**

Özet

I. Dünya Savaşı devam ediyorken meydana gelen Rus İhtilalleri, Kafkasya Cephesi'nin kaderini doğrudan etkilemiştir. 1917 Rus İhtilalleri sonucunda imzalanan mütarekelerle Rusya bölgeden çekilirken onların yerini Gürcü ve Ermeniler almaya başlamıştı. Özellikle Ermenilerin bölgedeki Müslümanlara mezalimine son vermek amacıyla Şubat 1918'de başlayan ileri harekât çerçevesinde Iğdır, 20 Mayıs 1918'de Türk ordusu tarafından zapt edilmiştir. Böylece yaklaşık 180 yıl sonra bölgede tekrar Osmanlı hâkimiyeti kurulmuştur. Ancak bu durum çok kısa sürmüş, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Türk ordusu bölgeyi tahliye etmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki Türk-Müslüman varlığını korumak için 29 Ekim 1918'de Aras-Türk Hükûmeti kurulmuş ve Kars'ta kurulan Kars İslam Şurası ile ortak hareket etmeye çalışılmıştır. Fakat Aralık 1918 sonlarında Aras-Türk Hükûmeti bölgeye saldıran Ermeniler tarafından yıkılmıştır. Iğdır ve çevresi Ocak 1919'da kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin sınırları içerisinde yer almıştır. Ancak bu hükûmetin de Nisan 1919'da İngilizler tarafından yıkılması üzerine bölge Türk-Müslüman halkı özellikle Ermeniler karşısında zor günler geçirmiştir. 1920 Ocak ayında Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ilan edilen Misâk-i Millî'nin bir parçası olan Iğdır, Ermenistan Harekâtı sonunda imzalanan Gümrü Antlaşması ile Türkiye'ye verilmiştir. Türkiye'nin Iğdır'daki hâkimiyeti, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla da tasdik edilmiştir. Bayezid Sancağı'na kaza statüsünde bağlanan Iğdır, TBMM'de çıkarılan kanunlarla Türkiye'nin idarî ve iktisadi düzenine adapte etmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler

Iğdır, Sürmeli Çukuru, Aras-Türk Hükûmeti

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, msari[at]sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0883-1995.

Iğdir During the National Struggle

Abstract

The Russian Revolutions that took place during the First World War had a direct impact on the fate of the Caucasus Front. As a result of the 1917 Russian Revolutions, Russia withdrew from the region with the armistices, and then Georgians and Armenians began to take their place. Iğdir was captured by the Turkish army on May 20, 1918, within the framework of the forward operation that started in February 1918, especially in order to put an end to the persecution of the Armenians against the Muslims in the region. Thus, approximately 180 years later, the Ottoman domination was established in the region. However, this situation lasted for a very short time, and at the end of the First World War, the Turkish army had to evacuate the region. In order to protect the Turkish-Muslim presence in the region, the Aras-Turkish Government was established on October 29, 1918 and had tried to act jointly with the Kars Islamic Council established in Kars. However, at the end of December 1918, the Aras-Turkish Government was overthrown by the Armenians who attacked the region. Iğdir and its environs were within the borders of the National Government of the Southwestern Caucasus, which was established in January 1919. However, after this government was overthrown by the British in April 1919, the Turkish-Muslim people of the region had a hard time, especially against the Armenians. Iğdir, as a part of the National Pact declared in the Ottoman Parliament in January 1920, was given to Türkiye with the Gyumri Treaty signed at the end of the Armenian Operation. Türkiye's dominance in Iğdir was also confirmed by the Moscow and Kars Treaties. Affiliated to the Bayezid Sanjak with the status of a district, Iğdir was tried to be adapted to the administrative and economic order of Türkiye with the laws enacted in the Grand National Assembly of Türkiye.

Key Words

Iğdir, Surmeli Graben, the Aras-Turkish Government

1. Giriş

Iğdır, aynı isimli ovanın güney tarafında, Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde kurulmuştur. Iğdır'ın bulunduğu yer tarihte Sürmeli Çukuru olarak da isimlendirilmiştir. Buranın ortasından Aras Irmağı geçmektedir. Iğdır coğrafi konum itibarıyla de önemli yollar üzerindedir. Doğu Anadolu'nun büyük ticarî ve askerî şehri Erzurum'dan doğuya giden yollardan biri Aras Vadisi'ni takip ederek Iğdır'a ulaşmaktadır. Bu yola Kars'tan gelen yol da Kağızman civarında kavuşmaktadır. Iğdır'a ulaşan bu yollar buradan ikiye ayrılarak doğuya doğru Nahçıvan'a güneye doğru Bayezid üzerinden İran'a bağlanır. Bu durum Iğdır'a geçmişte ve günümüzde büyük önem kazandırmıştır.¹

İsmi 24 Oğuz-Türkmen boyundan gelen Iğdır² ve civarı, tarihte Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Romalılar, Sasaniler ve Arap Müslümanlarının hâkimiyeti altına girmiştir.³ 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethedilen Iğdır (Sürmeli Çukuru),⁴ Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen ve Osmanlı Devleti'ni kuran Kayı boyunun da bir süre ikamet yeri olmuştur.⁵ Daha sonra Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler ve Karakoyunluların hâkimiyetine geçen Iğdır, 14. yüzyılın sonlarına doğru Timur orduları tarafından zapt edilmiş, bir süre sonra da Safevilerin eline geçmiştir.⁶

Iğdır, Osmanlı Devleti hâkimiyetine ilk kez Yavuz Sultan Selim'in 1514'teki Çaldıran Savaşı'yla birlikte girmiş, ancak bir süre sonra Türkmen beylerinin eline geçmiştir. Iğdır Kalesi ve önündeki Sürmeli Çukuru olarak adlandırılan bölge III. Murad'ın Revan Seferi sırasında 1583 yılında kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Iğdır, Osmanlı idare taksimatında Revan Eyaleti'nin Aralık Kazası içinde yer almıştır. Iğdır günümüzdeki yerine bu dönemde taşınmıştır. Iğdır'ın eski merkezi yine aynı ovanın hemen yanında günümüzdeki Iğdır şehrinin daha güneyinde Büyük Ağrı Dağı'nın kuzeybatı eteklerinde savunmaya elverişli bir yerde yer almaktaydı. Buradaki kale Selçuklular tarafından Iğdır Korganı olarak adlandırılmıştı. Ancak 1664 tarihinde meydana gelen şiddetli depremle birlikte şehir aşağıdaki düzlüğe inmiş ve verimli ovaya daha yakın hale gelmiştir.⁷

Iğdır bölgesi Osmanlılarla Safeviler arasında çok sık el değiştirmiştir. 4. Murad zamanında Safevilere karşı düzenlenen Bağdat Seferi sonrasında imzalanan 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Sürmeli Çukuru yeniden Safevilere bırakılmıştır.⁸ 1724 yılında Iğdır bölgesi yeniden Osmanlı Devleti'nin eline geçse de 1736 yılında imzalanan İstanbul

¹ TDV İslâm Ansiklopedisi, Metin Tuncel, İstanbul: 1999, "Iğdır" maddesi..

² M. Fahrettin Kırzioğlu, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde Başkent "Sürmelü" (Iğdır İlimiz), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (20-22 Mart 1995)*, Ankara: 1995, s. 65.

³ İbrahim Özkal, *Iğdır'da Siyasi Sosyal ve Ekonomik Hayat (1923-1970)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2022, s. 3.

⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 331-332.

⁵ Hasan Geyikoğlu, "Sürmeli-Çukuru'nda Kayılar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12 (1999), s. 251-252.

⁶ Özkal, *Iğdır'da Siyasi Sosyal ve Ekonomik Hayat*, s. 3-4.

⁷ Tuncel, "Iğdır", s. 79.

⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c. I, s. 533.

Antlaşması'yla İran'a bırakılmıştı. Ancak bir süre sonra Iğdır ve çevresi kurulan Türk hanlıklarından Revan Hanlığı'na bağlandı. 1826 yılında Rusya İran'a savaş açtı. Bu savaş sırasında 1827'de Iğdır bölgesi Ruslar tarafından işgal edildi. Savaşın sonunda 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile bölge Rusların elinde kaldı. Iğdır, Rus idaresinde Revan'a bağlı Sürmeli Sancağı altında kaldı.

Iğdır ve bölgesi XI. yüzyıldan itibaren yoğun olarak Türk nüfusun yaşadığı yerlerden biri olmuştur. Nitekim Osmanlı hâkimiyeti döneminde 1590 ve 1728 yıllarına ait nüfus kayıtlarında bu yoğunluk göze çarpmaktadır. 1590 yılı kayıtlarına göre Iğdır ve civarını da içine alan Revan Eyaleti'nde 120.000 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun, %77,5'ini Türkler, %22,5'ini ise Ermeniler oluşturmaktaydı. 1728 yılı kayıtlarına göre ise aynı bölgede yer alan 183.000 nüfusun %76,5'i Türkler, %23,5'i Ermenilerden meydana gelmekteydi.⁹ Ancak 1827 yılında bölgeyi ele geçiren Ruslar zamanında durum değişmiştir. Ruslar Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek Ermenistan Vilayeti'ni oluşturmuşlar, aynı zamanda bölgeye sistemli olarak Doğu Anadolu ve İran'dan Ermenileri getirerek yerleştirmeye başlamışlardı. Rusya ele geçirdikten sadece 3-4 ay içerisinde 40.000 Ermeni'yi burada iskân etmiştir. Rusların bu politikalarında bölgede bir Ermenistan kurulmasını amaçladığı açıkça görülmektedir.¹⁰ Bu politikayla bölgede nüfus oranlarında da değişiklikler olmuştur.

1908 Rus nüfus sayımına göre Sürmeli Çukuru'nda 39.512'si Türk, 22.414'ü Ermeni olmak üzere toplam 61.926 kişi yaşamaktaydı. Bu rakamlara göre Türk nüfusun oranı %64, Ermenilerin ise %36'ydı. Iğdır kasabasının nüfusu ise 3.691'dir.¹¹ Rusların bölgeye Ermenileri yerleştirme politikasına rağmen yaklaşık 100 yıl geçtikten sonra bile Türk-İslam nüfusun fazla olduğu görülmektedir.

2. I. Dünya Savaşı'nda Iğdır

I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi 1 Kasım 1914'te başlamıştı. Savaş henüz başlamadan Rusya'nın seferberlik emri gereği 1914 Eylül ayı başlarında 66. Rus Piyade Tümeni teşkilatını tamamlayarak Iğdır-Erivan bölgesinde toplanmıştı.¹² Iğdır bölgesinde ayrıca Ermeni taburu ve hudut taburları da bulunmaktaydı. Bu Ermeni taburları Ruslar tarafından casusluk ve keşif faaliyetlerinde kullanılmaktaydı.¹³ Ruslar tarafından Iğdır'ın I. Dünya Savaşı'nda ordularına lojistik ikmal bölgesi olarak kullanıldığı görülmektedir.

⁹ Oktay Kızılkaya, "Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, (2007), s. 302.

¹⁰ Ruslar tarafından bölgeye Ermenilerin yerleştirilmesi ile ilgili ayrıntı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 13/17 (1988), s. 365-434.

¹¹ Ali Eşref Uzundere, *İnsanlık Suçu Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002, s. 76-77.

¹² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, c. II/1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 87.

¹³ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, yay. haz. Ahmet Tetik, v.d., Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005, s. 26.

Osmanlı Devleti büyük emellerle gerçekleştirdiği Sarıkamış Harekâtı'ndan başarısız olunca, Ruslar Kafkas Cephesi'nde bütün Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'i işgal etmişlerdi. Bu durum Rus İhtilalleri'ne kadar devam etmiştir. Özellikle Bolşeviklerin iktidarı ele geçirdiği Kasım 1917'den sonra barış umutları artmıştı. Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri ile Türk-Rus Savaşı sona ermiş, barış görüşmeleri ise Brest-Litovsk'ta başlamıştı. Taraflar arasındaki uzun müzakerelerden sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmada Elviye-i Selâse'deki Türk hakları tescil ettirilirken 1877 sınırının ötesiyle alakalı yani Iğdır ile alakalı bir hüküm bulunmamaktaydı.

Brest-Litovsk müzakereleri devam ederken Osmanlı Devleti 12 Şubat 1918'de Kafkasya Cephesi'nde yeniden ileri harekâta başladı. Türk ileri harekâtının öncelikli hedefi savaş sırasında Ruslar tarafından işgal edilen bölgeleri ele geçirmektir. Nitekim Türk ordusu kısa zaman içerisinde Trabzon, Erzurum gibi işgal edilen yerleri ele geçirdi. Türk ordusu 1877 sınırına doğru ilerlemesini devam ettirerek Nisan 1918 sonlarında kadar Elviye-i Selâse'yi yani Batum, Ardahan ve Kars'ı da almıştı¹⁴. Ancak bundan sonraki sınır 1877 sınırının ötesindeydi. Dolayısıyla Nisan 1918 başlarında Bayezid ve Iğdır istikametine gönderilen 4. Kolordu birlikleri, 14 Nisan'da Bayezid'i almalarına rağmen, Iğdır'a geçmeden sınırda beklemeye başlamışlardı. Ermeniler de Bayezid'den Iğdır'a çekilmişlerdi.¹⁵

Bu sırada 11 Mayıs 1918'de Batum'da Türk delegeleri ile Maverâ-yı Kafkasya delegeleri arasında bir konferans tertiplenmişti. Bu konferansta Türk tarafının Ahıska, Nahçıvan Sürmeli gibi talep ettiği toprak parçaları arasında Iğdır da bulunmaktaydı. Ancak Ermeniler Iğdır, Sürmeli ve Nahçıvan'ın Türklere bırakılması istememekteydiler.¹⁶ Bölgede ise Ermeni çetelerinin Müslümanlara yönelik mezalimi devam etmekteydi.¹⁷ Bu nedenle Türk birlikleri 15 Mayıs 1918'de 1877 sınırını yani Arpaçay'ını geçmişler ve Gümrü'yü işgal etmişlerdi. General Nazarbekov komutasındaki 6.000 kişilik Ermeni birlikleri doğu ve güneydoğu istikametine doğru çekilmişlerdi.¹⁸ Böylece Bayezid'den ve Gümrü'den Türk ordusu önünden çekilen Ermeni birlikleri Iğdır bölgesinde toplanmaya başlamışlardı. Artık Iğdır'ın Türk birlikleri tarafından alınma vakti gelmişti.

¹⁴ I. Dünya Savaşı'ndaki bu gelişmelerin ayrıntısı için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, c. II/2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 491-493, 503, 506.

¹⁶ Batum'daki görüşmelerin detayları için bkz. Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s. 549-566.

¹⁷ *Kafkas Cephesi*, c. II/2, s. 509.

¹⁸ Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 239.

Türk birlikleri Bayezid ve Kağızman hattından Aras Vadisi'ni takiben Sürmeli Çukuru'na girmişler, Aras Nehri'nin kuzeyinde bulunan ve Iğdır'ın karşısında yer alan Serderabad mevkiinde Nazarbekov komutasındaki Ermeni birlikleriyle karşılaşmışlardı. Ermenileri mağlup eden Türkler, 20 Mayıs 1918'de Iğdır'ı ele geçirmişlerdi.¹⁹ Böylece Iğdır'da yeniden Türk hâkimiyeti dönemi başlamış oldu.

Batum'daki barış görüşmeleri de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesiyle ayrı ayrı devam etmiş ve 4 Haziran'da her bir devletle ayrı barış antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalarda Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'nin bir toprak parçası olduğu kabul edilmişti. Böylece 1827 sınırına ulaşılmıştı. Ancak bu antlaşmalarla 1827 sınırı ötesinde Iğdır'ın dâhil olduğu Sürmeli, Şerur ve Nahçıvan bölgeleri Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı.²⁰ Bu suretle Iğdır'daki Türk hâkimiyeti barış antlaşması ile tescil edilmişti.

Batum Antlaşmaları imzalandıktan sonra III. Ordu Komutanlığı, 4. Kolordu'nun Iğdır bölgesindeki askerî harekâtı durdurmasını emretmişti. Ayrıca Ermeniler tarafından Türk ordusuna düşmanca hareketler olmadıkça, Türk ordusunun antlaşmaya aykırı davranmaması da emredilmişti.²¹ Türk ordusu emir gereği Iğdır'da beklerken, sınırın öte tarafında Erivan Türk-İslam Ahalisi Mayıs 1918 sonlarında Iğdır'daki Türk komutanlığının yardımını talep etmişti. Ayrıca Azerbaycan'a Nuri Paşa, İslam Ordusu Komutanı olarak tayin edildiği gibi Nahçıvan'a komutan olarak tayin edilen Türk subayı Binbaşı Halil Bey'in bölgeye gelmesi ile Iğdır'daki Türk komutanlığından yardım talebi daha yüksek sesle dillendirilmişti.²²

Osmanlı hükûmeti 1914 sınırı ötesinde alınan yerlerde mülki teşkilat kurmak için Dâhiliye Nezareti müsteşarı Abdülhalik Bey'i görevlendirmişti. Bölgeye gelip çalışmalarına başlayan Abdülhalik Bey, 30 Temmuz 1918 tarihli raporunda "Kafkas Vilayeti" oluşturulup, bu valiliğe Batum ve Kars müstakil mutasarrıflıklarının yanında, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Iğdır'ın da birer müstakil mutasarrıflık halinde bağlanmasını öngörmekteydi.²³ Osmanlı hükûmeti Abdülhalik Bey'in raporları doğrultusunda 14 Eylül 1918 tarihinde Batum Vilayeti'nin kurulmasını kararlaştırdı. Bu vilayette Kars ve Batum mutasarrıflıklarının kurulmasına karar verilmiş, Kars Mutasarrıflığı'na bağlı kazalar arasında Nahçıvan yer almasına rağmen Iğdır kaza olarak yer almamıştı. Ancak bu kurulan vilayete bağlı 65 nahiyeden biri Iğdır olmalıdır.²⁴

¹⁹ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, s. 15.

²⁰ Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 631-632, 637.

²¹ S. Esin Dayı, "1918-1920 Yılları arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5, (1996), s. 3.

²² Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 28, 30-31, 36.

²³ BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5.

²⁴ BOA, DH.İ-UM, E-40/ 30; BOA, A.AMD.MV, 105/ 80, lef: 2; BOA, MB.HPS, 161/ 44; *Zaman*, 16 Eylül 1918, n. 163, s. 3; *Atı*, 16 Eylül 1918, n. 252, s. 1.

Bu kanunnameye göre yaklaşık 180 yıl sonra Iğdır tekrar Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecekti.

3. Mondros Mütarekesi ve Iğdır

Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce 21 Ekim 1918 tarihinde Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa Brest-Litovsk sınırının ötesindeki Ahıska, Ahılkelek, Azerbaycan, İran gibi Iğdır'daki Türk birliklerinin de tahliye emrini vermişti.²⁵ Bu emirleri uygulayacak olan IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa aynı gün birliklerine verdiği uzun tahliye talimatnamesinde Iğdır, Nahçıvan, Culfa bölgelerinde bulunan 9. Fırka'nın Ağrı dağlarından Çıldır gölüne kadar olan mıntıkaya tahliye edilmesini emretmişti. Ayrıca Türk ordusuna ait Iğdır, Ecmiyadzin, Culfa, Nahçıvan ve Gümrü bölgesinde 18 milyon kg kadar erzak, eşya ve mühimmat bulunmaktaydı. Bunların da bütünüyle trenlerle Kars'a nakledilmesine çalışılmaktaydı. Bunun dışında Iğdır ve yine aynı bölgede 10 milyon kg hububat bulunmaktaydı. Yakup Şevki Paşa ordu için çok gerekli olan bütün bu erzak, eşya, mühimmat ve hububatın geriye alınmasının yakın zamanda mümkün olmayacağını düşünmekteydi. Bu nedenle Harbiye Nezareti'nden hiç olmazsa bu hububatın tamamen geriye nakledilinceye kadar tahliyenin tehir edilerek vakit kazanılmasını talep etmişti.²⁶ Yakup Şevki Paşa ayrıca Nahçıvan, Iğdır ve Kamerli'deki mahalli hükûmet reisleri ve mevkii komutanlarından şimdiye kadar topladıkları yiyecek malzemelerini trenle hızlıca Kars'a göndermelerini istemişti. Yiyecek malzemeleri nakledildikten sonra eşya ve diğer malzemeler de nakledilecekti.²⁷

30 Ekim 1918'de imzalan Mondros Mütarekesi hükümlerinde de Iğdır, Nahçıvan, Azerbaycan ve İran gibi bölgelerdeki Türk birliklerinin tahliye edilmesi bulunmaktaydı.²⁸ Yakup Şevki Paşa ise mütarekeden önce başlayan bölgenin tahliyesini elinden geldiği kadar geciktirmeye çalışılmaktaydı. Paşa'nın tahliyeyi geciktirmesinin nedeni aslında bütün malzemelerinin sınır gerisine alınmasına ve ordu çekilmeden bölgede millî teşkilatlanmanın kurulmasına olanak sağlamaktı. Yakup Şevki Paşa, 21 Kasım'da yeni bir emirname yayınlarak Brest-Litovsk hududu dışındaki bütün birliklerin 4 Aralık tarihine kadar hudut gerisine alınmasını emretti. Bunun dışında 9. Fırka birliklerinin Iğdır ve Serdarabad üzerinden Kağızman'a giderek bir alayını orada bıraktıktan sonra kalan kuvvetleriyle Sarıkamış'ta toplanmasına karar verilmişti.²⁹ Sonunda, birçok erzak ve malzeme geride bırakılmakla birlikte, bu bölgedeki birlikler belirlenen tarihte 4 Aralık günü Brest-Litovsk Elviye-i Selâse'ye çekilmişlerdi.³⁰ Ancak asıl sorun tahliye edilen bölgelerdeki Türk-İslam ahalinin geleceğiydi.

²⁵ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a.

²⁶ ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2.

²⁷ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 73.

²⁸ Mondros Mütarekesi'nin ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

²⁹ Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Osmanlı 9.Ordusu'nun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 51/17 (2001), s. 624.

³⁰ ATASE, İSH, K: 70, G: 85, B: 85-1; *Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, 3. Baskı, c. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999, s. 227.

4. Aras-Türk Hükûmeti

Türk ordusunun 21 Ekim 1918'den itibaren tahliyeye başladığı Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan gibi yerlerdeki Müslüman ahali, Ermeni ve Gürcülerle baş başa kalma ihtimali nedeniyle heyecana kapılmıştı. Bundan dolayı Iğdır ile birlikte yukarıda bahsedilen bölge ahali IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'dan yardım istemişti. Öncelikle Ahıska ve Ahılkelek Türk-İslam ahali, Ömer Faik Numanzade'nin başkanlığında 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'nı kurmuşlardı. Bu hükûmetin kurulmasına Ahıska'da bulunan 3. Kafkas Fırkası Komutanı Halit Bey'in de destek verdiği anlaşılmaktadır.³¹

Ahıska ve Ahılkelek dışında, Osmanlı ordusunun tahliye edeceği yerler arasında Aras mıntıkası da bulunmaktaydı. Bu bölgedeki Türk-İslam halk da IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya yardım için müracaat etmişlerdi. Ancak Yakup Şevki Paşa'nın bu durumu ilettiği Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın cevabı olumlu değildi.³² Yakup Şevki Paşa ise 2 Kasım 1918'de bölgedeki yetkili makamlara ve ahalinin ileri gelenlerine hitaben ilettiği telgrafta olası Ermeni saldırılarına karşı ahaliye silah dağıtılacağını, her kaza ahalisinin bölgelerinde hükûmet kurmaları gerektiği ifade etmişti. Bir gün sonra ise Yakup Şevki Paşa 9. Kafkas Fırkası Komutanı Miralay Rüştü Bey'den bölgede millî teşkilatın kurulmasına yardımcı olmasını istemiştir. Bunun üzerine Rüştü Bey de Iğdır'da mahallî bir hükûmetin kurulması çalışmalarına başlamıştı. Rüştü Bey ayrıca Türk ordusundan askerlerin terhis edilerek bu hükûmetin ordusuna katılması için Yakup Şevki Paşa'dan izin istemişti. Paşa da buna izin vermişti.

Türk ordusunun destekleriyle Iğdır ve Nahçıvan'da mahallî hükûmetler kurulmuştu. Öyle ki, Türk ordusuna mensup Mehmed Muhittin Bey ve Ali Şefik Bey sırasıyla Iğdır ve Nahçıvan'ın mahalli hükûmet reisleriydiler. Bu millî teşkilatlara Türk ordusunun desteği ise devam etmekteydi. Yakup Şevki Paşa'nın uygun görmesiyle 9. Fırka komutanı Rüştü Bey tarafından Iğdır Komutanlığı'na gayet gizli olmak üzere 2.000 adet Rus tüfeği ile 500 sandık fişek ve 500 sandık Rus mavzer fişeği gönderilecekti.³³

Özellikle Kars'ın güney taraflarından Orduabad'a kadar olan bölgede Ermeni tehdidinin³⁴ devam etmesi Türk-İslam ahalisinin daha ciddi önlem almasını gerekli kılmıştı. Yakup Şevki Paşa'nın da tavsiyesi üzerine³⁵ Revan, Nahçıvan, Şerur, Eçmiyazın

³¹ Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'nın ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

³² Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989, s. 45.

³³ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 87-91, 95.

³⁴ Kasım 1918'de Ermenilerin bu bölgede yaptıkları mezalimin detayları için bkz. Selma Yel, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Evliye-i Selase ve Kafkasya'da Ermeni Muhacir Problemi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 35, (2010), s. 73-74; İbrahim Ethem Atnur, "1917 Rus İhtilâli'nden Türk Ordusunun Bölgeyi Ele Geçirilişine Kadar Olan Dönemde Iğdır ve Nahçıvan'da Türk-Ermeni İlişkileri", *Iğdır: "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995, Iğdır)*, Ankara: Iğdır Valiliği Kültür Yayınları, 1997, s. 161.

³⁵ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, s. 89-90.

ve Sürmeli'den gelen Türk-İslam temsilciler Kamerli kasabasında 18 Kasım 1918 tarihinde bir toplantı gerçekleştirdiler. Bu tarihî toplantıda merkezi Iğdır olmak üzere Aras-Türk Hükûmeti kurulmuştur. Bu toplantıya 9. Kafkas Fırkası Komutanı Rüştü Bey'in de katıldığı iddialar dâhilindedir. Başkanı Emir Bey Zimanbeyzade olan Aras-Türk Hükûmeti'nin diğer üyeleri şu şekildeydi:

Harbiye Nazırı Cihangirzâde İbrahim Bey,
 Maliye Nazırı Kamber Ali Bey Benanyari,
 Mülkiye Nazırı Bağır Bey Rızâzâde,
 Adliye Nazırı Mehmet Beyzâde,
 Hariciye Nazırı Hasan Ağa Safizâde,
 Şeyhülislam Mirza Hüseyin Hasanzade ve Müfti Hoca Ekid Efendi,
 Fahri Üye ve Aşiretler Reisi General Ali Eşref Bey.

Iğdır merkezli Aras-Türk Hükûmeti Muvakkatesi'nin sınırları içerisinde Eçmiadzin (Üç Kilise)'in bir kısmı, Serderabad, Uluhanlı (Zengibasar), Kamerli (Gernibasar), Vedi (Vedibasar), Şerur, Nahçıvan, Orduabad ve Sürmeli bulunmaktaydı. Aras-Türk Hükûmeti özellikle Ermenilere karşı varlığını ve bölge ahalisinin güvenliliği için askerî teşkilatlanmayı gerekli görmekteydi. Bu teşkilatlanmanın en büyük destekçisi ise Türk ordusuydu. Hükûmet yetkilileri, Türk ordusu bölgeyi tahliye etmeden önce askerî teşkilatlanmayı tamamlamayı düşünmekteydiler.

Bu amaçla Aras Hükûmeti Kamerli Reisi imzasıyla 16 Kasım 1918'de IX. Ordu Komutanlığı'na bir telgraf gönderilmişti. Telgrafta "asırlardan beri Türk hülyası ile yaşayan yüzbinlerce Kafkas İslam ahalisinin din ve kan kardeşlerine kavuşmak suretiyle gördüğü ve görmekte olduğu şu mesut günlerin bizde ortaya çıkardığı tesir tarif edilemez" sözleriyle duygusal bir giriş yapıldıktan sonra bütün Iğdır ve Aras bölgesi adına ırz namus ve hayatlarının korunması için şu isteklerde bulunulmuştu. Bunun dışında Türk hükûmeti milisleri için iki batarya top, yeteri kadar makineli tüfek, cephane, malzeme, milisleri eğitecek Türk subay ve askeri ve iki adet de doktor istemişti. 9. Fırka Komutanı Rüştü Bey de Aras Hükûmeti'nin kurulduğunu aynı gün bir telgrafla Yakup Şevki Paşa'ya bildirmişti. Rüştü Bey bu telgrafta ayrıca Türk ordusunun tahliyesinden önce ordudan silah, cephane, erzak ve subay istemiştir.

XI. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya bu kez Ahıska-Türk Hükûmeti Başkanı Emir Bey 18 Kasım'da bir telgraf göndermişti. Emir Bey yukarıdaki isteklerin bir benzerini tekrarladıktan sonra 12 top, 50 makinalı tüfek, 10 bin bomba, 50 bin tüfek, askerleri eğitmek üzere 40 zabıt ve 40 çavuş-onbaşı gibi kesin sayı belirterek isteklerini yenilemiştir. Ayrıca mevcut erzaktan da Iğdır, Nahçıvan, Şerur ve Kamerli'de 100'er ton olmak üzere toplam 400 ton erzak bırakılmasını istemiştir. Bunun dışında Iğdır belediyesinin 200 bin manat parası, Kamerli, Şerur ve Nahçıvan belediyelerinin paralarını ve Erivan'daki Osmanlı temsilcisi Mehmet Ali Paşa'da bulunan 250 bin manat paranın da kendilerine verilmesini talep etmiştir.

Yakup Şevki Paşa da 25 Kasım'da Mehmet Ali Paşa'ya bir telgraf göndererek elinde bulunan Erivan İslam Şurası'na ait yaklaşık 250 bin manata yakın bir meblağın Iğdır ve Nahçıvan ahalisi adına verilmesine istemiştir. Yakup Şevki Paşa ayrıca Aras-Türk Hükûmeti nezdine sadece terhis edilecek subayların katılması emrini vermişti ki, çok sayıda rütbeli ya da rütbesiz asker bölgede kalmak istiyordu. Bunların dışında Yakup Şevki Paşa 9. ve 12. Fırkalara Gümrü'de mevcut Rus el bombalarından sağlam olanlarından 100 sandık bomba Uluhanlı istasyonu yoluyla Aras Vadisi İslam ahalisi ileri gelenlerine teslim edilmesi emrini vermişti. 28 Kasım'da Paşa'nın bu emri yerine getirilmişti.³⁶

Iğdır ve Nahçıvan Türk-İslam ahalisi sadece Türk askerî makamlara değil mülki makamlara da müracaat etmekteydiler. Nitekim Iğdır ve Nahçıvan ahalisi adına birkaç kişi Kars'ı idare etmesi için görevlendirilen Mülkiye Müfettişi Hilmi (Uran) Bey'e de 19 Kasım 1918 tarihinde ziyarete giderek Türk ordusunun tahliyesiyle bölge ahalisini Ermenilere karşı yalnız başına bırakılmaması gerektiğine vurgu yapmışlardı.³⁷ Bölgedeki Türk teşkilatların dayanak noktası Türkiye olmaya devam etmekteydi.

Aras-Türk Hükûmeti Harbiye Nazırlığı'na seçilen Kars İslam Şurası Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey'in Türk ordularının tahliye başlatıldığı bu sıralarda bölgeye gelmesiyle askerî teşkilatın kurulması hızlanmıştı. Hükûmetin değişik yerlerinde mevcutları 250-500 arasında değişen 20 adet tabur kurulmuştu. İbrahim Bey sınır boyunca sürekli hareket halinde olarak eksikliklerin giderilmesi için çaba sarf etmekteydi. Bütün bu hazırlıklar, Türk ordusunun çekilmesi akabinde Ermenilerin saldırılarına karşı Türk-İslam ahaliyi korumak için yapılmaktaydı.

Ermeniler Aras bölgesindeki Türk-İslam ahalisine yönelik Kasım 1918 başlarından beri saldırılarda bulunmaktaydı. Ancak Ermeniler, Kasım 1918 sonlarına doğru daha kapsamlı saldırılara geçtiler. Nitekim Nahçıvan ve Gökçe Göl arasındaki bölgeye top ve tüfeklerle saldırıya geçerek köyleri tahrip etmişler ve köylülerin eşyalarını gasp etmişlerdir. Bunun dışında Ermeniler Zengezor ile Nahçıvan arasına da hücum ederek 133'ten fazla köyü boşaltmışlar ve 1.000'den fazla Türk-İslam ahaliyi öldürmüşlerdi. Ermeniler bunun dışında önemli bir stratejik mevkiye olan ve Iğdır'ın 20 km kuzeydoğusunda yer alan Uluhanlı'yı 700-800 kişilik bir birlik ile işgal etmişlerdi.³⁸

Ermenilerin saldırılarının yoğun bir şekilde devam ettiği bu sırada Kars İslam Şurası, 30 Kasım 1918 tarihinde Batum'dan Nahçıvan'a uzanan bölgede birlik ve beraberliği sağlamak için Kars'ta Büyük Kongre tertiplemişti. II. Kars Kongresi olarak da adlandırılan kongrede merkezi Kars olan Millî Şura Hükûmeti kurulmuş ve başkanlığına

³⁶ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 96-109.

³⁷ BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-20, lef: 2-3.

³⁸ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 111-116.

Cihangirzâde İbrahim Bey getirilmiştir.³⁹ Kars İslam Şurası'nın sınırlarına Ahıska, Ahılkelek, Batum, Kars, Artvin, Oltu, Sürmeli (Tuzluca-Iğdır-Aralık) ve Eçmiadzin'in batı tarafı dâhildi.⁴⁰ Ahmet Ender Gökdemir Aras-Türk Hükûmeti'nin bu yeni kurulan hükûmete iltihak ettiğini ve bundan sonra Millî Şura Hükûmeti'nin bir şubesi olarak devam ettiğini söylese de ⁴¹ Aras-Türk Hükûmeti'nin faaliyetlerine müstakil olarak devam ettiği görülmektedir.⁴²

Türk ordusunun Iğdır ve çevresini tamamıyla tahliye ettiği 4 Aralık 1918'den sonra Ermeniler saldırılarını daha da artırdılar. Nitekim 10 Aralık 1918 tarihinde Ermeniler Aras-Türk Hükûmeti'ne yönelik kapsamlı bir saldırıya başladı. Ermenilerin Aras Vadisi boyunca ilerlemeleri üzerine Türk Hükûmeti Kamerli ve Develi yönünden Sederek'e kadar geldi. Türk Hükûmeti Heyeti Nuraşin'de bir toplantı yaparak Ermenilere karşı savaşıcaklarını ilan ettiler. Hükûmetin Harbiye Bakanı Cihangirzâde İbrahim Bey ise askerleri organize etmekteydi.⁴³ Ermeni çeteleri ise bölgedeki Türk-İslam ahaliye büyük bir mezalim gerçekleştirmekteydi. Binlerce insan katledilmiş, bunun sonucunda da büyük bir göç dalgası başlamıştı.

Aras-Türk Hükûmeti'nin başkenti Iğdır, Aralık 1918 ortalarından itibaren zor günler yaşamaktaydı. 1.000 kişilik bir Emeni birliği Sürmeli bölgesine saldırıda bulunmuştu. Bu saldırıyla Ermeniler Iğdır ve Kulp'u (Tuzluca) ele geçirmişlerdi. Ermeniler Iğdır kasabasında da zulümlerini devam ettirdiler. IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 26 Aralık'ta Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta Iğdır'da Ermenilerin gerçekleştirdiği mezalimi şu sözlerle bildirmişti: "Iğdır'ın Osmanlı askerleri tarafından tahliyesi üzerine geri dönen Ermeniler mezalim yapmaya başlamışlardır. Ermeniler Iğdır merkezinde İslam gençlerini toplayıp meçhul yerlere sevk etmişler, İslam ahaliye ait iâşe maddelerini de zorla almışlardır. Çocuklarını karlar üzerine bırakarak Osmanlı sınırına kaçan Müslümanlar, Osmanlı hükûmetinin yardımını istemektedirler."

Ermeniler Aras Nehri'nin sağ tarafında Iğdır ve Sürmeli bölesini ele geçirirken sol tarafında da Aras-Türk Hükûmetine son darbeyi indirmek için kritik noktadaki Dehne Boğazı'na saldırdılar. Bu sırada aynı zamanda Kars Millî Şurası reisliğine seçilen İbrahim Bey'e acilen Kars'a dönmesi gerektiğine dair bir haber gelmişti. Bölgedeki çalışmaları bir çaba vermeyen ve durumun gittikçe kötüleştiğini gören İbrahim Bey, bu haber üzerine bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Aras-Türk Hükûmeti en büyük destekçisini böylece kaybetmişti. Hükûmet adına da ortada sadece Başkan Emir Bey'in kalması

³⁹ II. Kars Kongresi'nin ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁴⁰ Sever Atabek, *L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase*, Batoum: H.Chmaivsky, 1919, s. 5.

⁴¹ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 62.

⁴² Kars Millî Şurası'nın Brest-Litovsk Antlaşması dışındaki topraklardaki egemenliği meselesi tartışmalı bir husustur. Buna rağmen Millî Şura tarafından tertiplenen kongrelere Iğdır'dan da temsilciler gittiği görülmektedir. Ancak bu temsilciler de Şura tarafından kendilerine yapılan davet üzerine bu kongrelere katılmışlardır (Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 131-134).

⁴³ Dayı, "1918-1920 Yılları arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", s. 16-18.

üzerine Aras-Türk Hükûmeti fiilen sona ermiş oldu. Böylece ismine “Türk” sözcüğü ekleyecek kadar Türk olan ve bu yönden de büyük bir ehemmiyete sahip olan Aras-Türk Hükûmeti tarih içerisindeki yerini almıştı.⁴⁴

5. Aras-Türk Hükûmeti'nden Sonra Iğdır

Kars Millî Şurası 17-18 Ocak 1919 tarihinde Büyük Kars Kongresi'ni yapmıştı. Aynı gece Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi'nin kurulduğu ilan edilmiş ve başkanlığına da Cihangirzâde İbrahim Bey getirilmişti. Bu hükûmetin Kars Millî Şurası'nın sınırlarını devam ettirdiğini söylemek mümkündür.⁴⁵ Yani Iğdır da yeni kurulan bu hükûmetin sınırları içerisinde yer almıştır.

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti sınırları dâhilindeki bölgeyi 13 mıntıkaaya ayırmış, her mıntikanın başına da Hükûmet tarafından biri vazifelendirilmişti. Bu şahıslar buldukları bölgenin hem idarî hem de askerî amiri konumundaydılar. Bu mıntıklar; Kars, Iğdır, Kağızman, Ardahan, Artvin, Batum, Nahçıvan, Kamerli, Oltu, Üç-Kilise/Revan, Akbaba, Şüregel ve Ahıska'dan oluşmaktaydı. Iğdır Mıntıka Komutanı ise Pernevütlü Ayrım Oymağı Beyi Şamil Bey idi. Şamil Bey'in yardımcıları ise Behram, Hanlar, Cemşid, İskender Ali Abbas, Şir Mehmed gibi şahıslardan oluşmaktaydı. Mıntıka komutanları, Hükûmet'in bilgisi dâhilinde Harbiye Nezareti'nden emir almaktaydılar.⁴⁶

Ocak 1919'da Nahçıvan'da İngiliz idaresi dönemi başlamıştı. Ancak İngilizler Ermeni işgali altında bulunan Iğdır, Kamerli gibi Türk bölgelerine dokunmamaktaydılar. Bu durum ise İngilizlerin “yaşayabilecek bir Ermenistan oluşturmak” niyetinden kaynaklanmaktaydı. İngiliz Generali Walker Ermeni kuvvetlerinin Sürmeli ve Nahçıvan sınırına yakın Aralık civarında askerî yığınak yapmasını engellemekteydi. Ermeniler ise bu duruma kızmaktaydılar. Ermeni Savunma Bakanı Hakverdiyan 28 Şubat 1919 tarihli raporunda şunları yazmıştı:

“Müslümanlar Ermenilere karşı direniş örgütlerini Sürmeli'nin güney tarafları boyunca Aralık'a kadar genişletmeyi hedeflemektedir. Aralık'tan Iğdır'a ve Uluhanlı'ya Müslüman nüfus arasında isyan çıkarmak için casuslar gönderildi. Aralık bölgesinden bir taarruz beklenmektedir. Bu taarruz ile Iğdır ve Kulp müfrezelerinin Erivan ile ilişkisi kesilecek bütün sürmeli bölgesi Müslümanların eline düşecektir. Bu durum ise Ermenistan'ın varlığını tehlikeye atacaktır. İngiliz birlikleri ise bölgeyi Nahçıvan ve Şerur ve Kars Müslümanlarına karşı bölgeyi koruyamayacaklardır.”

Atnur'a göre Hakverdiyan olayları abartsa da haklı olduğu taraflar da mevcuttu. Gerçekten de İngiliz Askeri Valisi idaresinin etkili olduğu yerlerde Türkler teşkilatlanmaya başlamışlardı. Azerbaycan'dan gelen subaylar Vedi, Orduabad ve Şerur'da askerî teşkilat kurmaya çalışmaktaydılar.⁴⁷

⁴⁴ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 122-129.

⁴⁵ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 90-94.

⁴⁶ Dayı, “1918-1920 Yılları arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler”, s. 19-20.

⁴⁷ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 152-158.

Diğer taraftan da Kars'ta 25 Mart 1919'da Millî Meclis toplanmış ve Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti bağımsızlığını ilan ederek Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'ni kurmuştu. Cumhuriyetin cumhurbaşkanlığına ise Cihangirzâde İbrahim Bey getirilmiştir. Bu cumhuriyetin sınırları içerisinde Iğdır da bulunmaktaydı. Ancak İngilizler, 12 Nisan'da Kars Millî Meclis binasını basmışlar ve hükûmet üyelerini tutuklayarak Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'ne son verdiklerini ilan etmişlerdi.⁴⁸ Böylece Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti tarihe karışmıştı.

Bu süreçte Iğdır'da ise Ermeni işgali devam ederken Ermeniler Mayıs 1919 ortalarına doğru Nahçıvan'ı işgal etmek için harekete geçmişlerdi. İngilizler bu kez Ermenilere yol göstermekte hatta yardım etmekteydiler. Yaklaşık 9.000 kişilik bir Ermeni ordusu çete reisi Dro'nun komutanlığında Haziran 1919'da Nahçıvan bölgesinin bütün stratejik noktalarını işgal etmişti. Bu işgalci Ermeni ordusunun içerisinde Iğdır'dan gelen birlikler de bulunmaktaydı.⁴⁹

Ermeni çeteleri bölgeyi işgal ettikten sonra Türk-Müslüman ahali üzerindeki zulümlerini şiddetlendirmişlerdi. Ermeniler tarafından Iğdır ile birlikte Kars, Nahçıvan, Kamerli, Şerur gibi bölgelerde İslam ahali katledilmekte, köyler, kasabalar ve şehirler yakılmakta, yıkılmakta ve insanlar yurtlarından edilmekteydi.⁵⁰ Ermeni çetelerinin bölgede çoğunluğu sağlamak için Türk-İslamları katletmek veya göç ettirmek siyasetini sürdürdüğü görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa'nın yerine III. Ordu Müfettiş Vekilliği'ne getirilen Kâzım Karabekir Paşa da Kafkasya'da Ermenilerin Türk-İslam ahaliye uyguladığı mezalimi yakından takip etmekteydi. Nitekim 15 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta Ermenilerin Kafkasya'da her türlü vahşeti yaptıklarını halkın kendi hayat ve namuslarını kurtarmak için Iğdır ve Kağızman civarında müdafaa ve mukavemette bulduklarını bildirmişti.⁵¹

Ermenilerin bölgede yaptıkları mezalime dayanamayan halk, silahlarıyla beraber 21 Eylül 1919'da Iğdır'a saldırmışlar ve şehre girmeyi başarmışlardı. Ancak Türk-İslam ahali Ermenilerin karşı taarruzu sonucunda Iğdır'dan çekilmek zorunda kalsa da birçok top ve makinalı tüfek ele geçirmişlerdi.

Ermenilerin mezalimine karşı Türk-İslam ahalisinin dayanak noktası Türkiye'ydi. Nitekim Sürmeli bölgesindeki murahhaslar Türk ordusundan yardım istemek için Ekim 1919 başlarında Bayezid'e kadar gelmişlerdi. Ancak Türk ordusunun mevcut siyasi durum nedeniyle yapacağı çok bir şey bulunmamaktaydı. Türk yetkilileri Nahçıvan ile

⁴⁸ Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin ilan sürecinin ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁴⁹ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 184-188.

⁵⁰ Ermenilerin bölgede gerçekleştirdikleri mezalimin ayrıntıları için bkz. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 193-194; Selçuk Ural ve Muharrem Turp, "Arşiv Belgeleri Işığında Iğdır'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)", *Kültür ve Tarih Bağlamında Iğdır Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Kasım 2015, Iğdır, Bildiriler Kitabı*, Ankara: 2018, s. 668-672.

⁵¹ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S. 9, Eylül 1954, Vesika No:196.

irtibat kurarak teşkilatlarını kuvvetlendirmelerini tavsiye etmişlerdi. Bunun dışında Türk ordusu tarafından bir miktar Rus cephanesi Sürmeli'ye sevk edilmişti. Türk ordusu tarafından o ana kadar oraya gönderilen Rus cephanesinin ise 60.000 adete ulaştığı belirtilmektedir.

Türkiye dışında Azerbaycan hükûmeti de bölgedeki Türk-İslam ahaliye yardım etmekteydi. Aralık 1919 başlarında Zengezor, Sürmeli, Çıldır, Akbaba gibi bölgelerdeki eksiklikleri ikmal etmek için Nazaralioğlu İsmail Bey'i vazifelendirilmişti. Ayrıca Kağızman, Sürmeli gibi şubelere reis olarak Azerbaycan Hükûmeti tarafından birtakım şahıslar gönderilmişti. İsmail Bey, 2 Aralık 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'ya da bir telgraf göndererek kendi hükûmetinin yaptığı yardımlardan bahsettikten sonra Kağızman, Oltu ve Sürmeli şubelerine silah mühimmat yardımında bulunulmasını istemişti. Bunun dışında İsmail Bey, Kâzım Karabekir Paşa'dan Ermeni taarruzlarına karşı Millî Şura şubelerine yardım etmek için aşiret alaylarına gerekli emirlerin verilmesini talep etmişti.⁵²

Ermeni işgali altındaki İğdır'ı kurtarmak için Nahçıvan'da bulunan Yüzbaşı Halil Bey'in Mart 1920 sonlarında bir teşebbüsü olmuştu. Halil Bey, Zengibasar'da bulunan Yüzbaşı Muhittin Bey ile görüşükten sonra aşiret reislerini toplayarak İğdır'a taarruz kararı vermiştir. Bu karar üzerine, toplanabilen aşiret ve Millî Teşkilat kuvvetleriyle 25/26 Mart 1920 tarihinde taarruz başlamıştı. İğdır civarına kadar yaklaşan Millî Teşkilât birliklerine Ermeniler, top atışıyla karşılık vermişler ve şehirdeki birliklerini takviye etmişlerdi. Millî kuvvetlerin cephanesi tükenmesi nedeniyle İğdır önlerinden geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵³ İğdır ve çevresi bu süreçten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Türk Millî Mücadelesi kapsamına girecekti.

6. Türk Millî Mücadelesi ve İğdır'ın Kurtuluşu

Türkiye'de Mayıs 1919 tarihinden itibaren Mustafa Kemal Paşa etrafında bir Millî Mücadele Hareketi başlamıştı. Özellikle Erzurum Kongresi'nde Elviye-i Selâse ile kuvvetli bir bağ kurulmuştu. İğdır'ın ileri gelenleri de Erzurum ve Sivas Kongreleri sırasındaki gelişmeleri yakından takip etmekteydiler. Nitekim İğdır Kazası Belediye Reisi Abdullah, İğdır eşrafından Ahmet Hilmi ve yine İğdır eşrafından Burhanzade İsmail Beyler "Sivas'ta Umum Kongre Heyetine" hitabıyla bir telgraf göndermişlerdi. Bu telgrafın ana hatları şu şekildedir:

"... 16 milyonu aşkın İslam halkı bulunan İzmir, Konya, Bursa ve İstanbul gibi yerlerin haksız ve sebepsiz olarak işgale kalkışılması bütün İslam âlemini galeyana ve gayrete getirmiştir. İşgal esnasında İzmir ve havalisinde meydana getirdikleri tahammül ötesindeki feci şeylere karşı vatanın ve dinin muhafazasının sağlanması gerekmektedir..."

⁵² Dayı, "1918-1920 Yılları arasında İğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", s. 22-24

⁵³ *Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 77-78.

Bu maksadı sağlamak için cins ve mezhep ayırt etmeksizin her ferдин can, ırz ve mallarının muhafazası, milletin geleceği ve namusu için kasabamız halkı irade-i hümayunlarını beklemektedirler... Hâlihazırda idaremizde bulunan mülkiye memurlarından vilayetimiz valisi Cemal Bey'in yerine Sait Paşa'nın getirilmesini arzu etmekteyiz..."⁵⁴

Iğdır halkının 1919 yılı sonbahar aylarında Ermenilerin saldırıları altındayken İzmir, İstanbul ve diğer yerlerin işgal altına alınmasına tepki göstermek adına Sivas'a bu şekilde telgraf göndermeleri takdire şayandır. Ancak bu telgrafın daha ilginç noktası Iğdır'ın mülki idarecisinin değişikliği için Mustafa Kemal Paşa'ya başvurulmasıydı.

Sivas Kongresi'nde alınan kararlardan biri de Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanmasıydı. İstanbul hükûmetiyle müzakereler sonucunda 1919 yılı sonlarında seçimler yapılmış ve Ocak 1920'de ayında Son Osmanlı Mebuslar Meclisi açılmıştı. Bu meclisin en önemli özelliği Misâk-ı Millî'yi kabul etmesiydi. Misâk-ı Millî sınırları içerisinde Elviye-i Selâse de bulunmaktaydı.⁵⁵ Ancak Türk yetkilileri artık Elviye-i Selâse'ye sadece Kars, Ardahan, Batum'u değil Iğdır ve çevresini de katmaktaydı. Yani hedef Cenûb-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti topraklarını anavatan Türkiye'ye ilhak etmekti.⁵⁶

Türkiye'nin Elviye-i Selâse ve diğer bölgelere askerî harekâta bulunma ihtimali belirginlik göstermişti. Özellikle Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılma sürecinde bu ihtimal daha da artmıştı. Ancak Sovyet Rusya ile ilişkiler nedeniyle bu askerî harekât tehir edilmişti. Bu sırada Ermenilerin bölgede Müslümanlara yönelik saldırıları ise artarak devam etmekteydi. 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa Haziran 1920 başlarında Ankara hükûmetinden artık bu harekâtın başlatılması gerektiğini belirtmişti. Ankara sonunda harekâtın yapılmasına izin vermişti. 15. Kolordu da 7 Haziran'da seferberlik kararı almış ve 23 Haziran'ı harekâtın başlama tarihi olarak belirlemişti.⁵⁷ Bu harekât planında ana eksen Kars, Ardahan ve Batum olsa da bir fırka ile de Misâk-ı Millî ile tespit edilen sınır içerisinde olan Iğdır istikâmetinde taarruz edilmesi planlanmıştı. Iğdır'a taarruzu 11. Kafkas Fırkası gerçekleştirecekti. Fırkanın Van ve daha güneyindeki alayları Bayezid bölgesinde toplanacaktı. Ayrıca Iğdır ve Nahçıvan civarında Millî Şûra Kuvvetlerinin Ermeniler üzerine harekâta katılmaları sağlanacaktı.⁵⁸ Fakat yine Moskova hükûmeti ile olan ilişkiler nedeniyle harekât ertelenmişti.

Ermenilerin sınır bölgelerindeki saldırıları sona ermemesi ve Sovyet Rusya'dan bu mesele üzerine gelen cevap Ankara hükûmetini tatmin etmemesi üzerine Eylül 1920

⁵⁴ *İrade-i Milliye*, 7 Ekim 1919, n. 6, s. 3

⁵⁵ Misâk-ı Millî'nin ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁵⁶ Mustafa Budak, *Misâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Dış Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2002, s. 174-176.

⁵⁷ Türk-Sovyet ilişkilerinin başlama süreci ve Ermeni Harekâtı'na bu ilişkilerin tesiri için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız

⁵⁸ *Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi*, C. III, s. 54, 56, 68.

sonlarında Ermeni harekâtına izin verilmişti. Türk ordusu 28 Eylül 1920'de Ermeniler üzerine taarruza başlamış, 29 Eylül'de Sarıkamış, 5 Ekim'de Kağızman ve Kulp (Tuzluca) ele geçirilmişti.⁵⁹

Kars'ın alınması harekâtı sırasında 18 Ekim 1920'de Sağ Kanat Grup Komutanlığı'ndan Şahtahtı ve Iğdır'a taarruzlar yapılarak Iğdır'ın alınması ile Aras'a kadar olan bölgeye hâkim olunması istenmişti. Bu Iğdır harekâtının amacı aşiret kuvvetleriyle de birleşerek Ermenilerin yan ve gerilerini tehdit etmektir. Ayrıca Şahtahtı ve Iğdır'ın işgal edilmesiyle Erivan da Türk ordusunun tehdidi altına girecekti. 20/21 Ekim'de Türk birliklerinin Iğdır'a düzenledikleri taarruz başarılı olamamıştı. Türk birlikleri, 24 Ekim'de Iğdır üzerine yeni bir saldırı düzenlemişler, ancak şehrin önlerine kadar gelebilmişlerdi.

Bu arada Türk ordusu 30 Ekim'de Kars'ı almış ve Ermenileri barışa zorlamak için Kars-Gümrü, Kars-Erivan yönlerinde taarruza başlamıştı. Kâzım Karabekir Paşa, Erivan ve Gümrü taarruzu sırasında 2 Kasım 1920'de Iğdır ve Şahtahtı'nın da zaptını istemişti. Ermeniler 6 Kasım'da mütareke isteğinde bulunmalarına rağmen Türk saldırıları devam etmiş ve 8 Kasım'da Şahtahtı ele geçirilmişti.⁶⁰ Ermenilerin barış şartlarını kabul etmemeleri üzerine Kâzım Karabekir Paşa 11 Kasım'da karargâhını Gümrü'ye nakletmişti. Ermeniler üzerine Türk saldırıları 14 Kasım'da yeniden başlamış ve Türk birlikleri Iğdır ve Şahtahtı civarında Ermeni birliklerini yenmişlerdi. Bu yenilgi üzerine Ermeniler 17 Kasım'da barış şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardı.⁶¹

Türkler ile Ermeniler arasındaki barış görüşmeleri Gümrü'de 26 Kasım'da başlamış, görüşmeler çok uzamadan 3 Aralık 1920'de sonuçlanmıştı. Antlaşmanın 2. maddesi ile iki ülke arasındaki sınır Arpaçayı olmuştu. Dolayısıyla Kars ile birlikte Iğdır ve Kulp kazaları Türkiye'de, Gümrü ise Ermenistan'da kalmıştır. Ayrıca yine bu madde ile Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur bölgesi Türkiye'nin koruması altına bırakılmıştı.⁶² Böylece uzun bir süre Ermenilerin işgali altında kalan Iğdır'da yeniden Türk hâkimiyeti başlamıştı.

7. Moskova ve Kars Antlaşmalarında Iğdır

Moskova hükûmetiyle barış müzakerelerini yürütmek için Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey başkanlığındaki Türk heyeti 18 Şubat 1921'de Moskova'ya gelmiştir. Bu görüşmelerde Türk heyetinde Yusuf Kemal Bey'in dışında Ali Fuat Paşa ve Rıza Nur Bey yer alırken, Rus heyetinde ise George Çiçerin ve Celal Korkmazof bulunmaktaydı. Moskova Konferansı'nın resmî görüşmeleri 26 Şubat'ta başladı. Bu görüşmede Sovyet heyeti Batum'u istemesi ve Gümrü Antlaşması'nın değiştirilmesinde ısrarcı olunca Türk heyeti Iğdır'ı alarak Batum'u Sovyet Rusya'ya terk etmeyi düşünmeye başlamıştı.

⁵⁹ Ermeni Harekâtının ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁶⁰ *Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi*, C. III, s. 220-221.

⁶¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 845.

⁶² İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 19-20.

Moskova'da 1 Mart'ta yapılan toplantıda da Sovyet delegeleri yukarıda belirtilen hususlarda esnek olmayınca görüşmeler tıkanmıştı. Bu kez iş arabuluculara yani Azerbaycan Dışişleri Komiseri Behbut Şahtantiski ve Enver Paşa'ya düşmüştü. Bu iki arabulucu 2 Mart'ta Türk heyetiyle de görüşmüş, Batum'un ve demiryollarının Sovyetlere bırakılması karşılığında İğdır'ın Türkiye'ye verilmesi teklifinde bulunmuşlardı. Bu görüşmeden sonra Türk heyeti 3 Mart'ta Stalin ile de bir araya gelmiş ve başta Batum olmak üzere birçok konu üzerinde anlaşmaya varılmıştı.

Moskova'da taraflar arasında müzakereler devam ediyorken Türk ordusu bu kez Bolşevikler karşısında zor durumda kalan Gürcistan üzerine askerî harekât düzenlemişti. 23 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin'i ele geçiren Türk ordusu, Gürcü hükûmetinin daveti üzere Batum, Ahıska ve Ahılkelek üzerine de harekâta geçmişti.⁶³ Gürcistan üzerine yapılan bu askerî harekâta İğdır alındıktan sonra kurulan İğdır Grup Komutanlığı'na ait birlikler de katılmıştı. Nitekim bu gruba ait 11. Fırka Süvari Bölüğü'nün 27 Şubat sabahı İğdır'dan hareket ederek Kağızman yolu ile Kars'a gitmesi emredilmişti.⁶⁴ Türk orduları 7 Mart'ta Ahıska'yı, 11 Mart 1921'de Batum'u 14 Mart'ta Ahılkelek'i ele geçirmişlerdi.

Moskova'da 3 Mart'tan sonra Türk ve Sovyet heyetleri birkaç kez daha bir araya gelmelerine rağmen yine bir neticeye varamamışlardı. Bunun üzerine Lenin'in direktifiyle Çiçerin'den daha uzlaşmacı olan Stalin ile Türk heyeti 9 Mart'ta tekrar bir araya gelmişlerdi. Bu görüşmede, Batum, Türk-Rus sınırı, Nahçıvan meseleleri gibi birçok sorun giderilmişti. Taraflar 14 Mart'ta tekrar masa etrafında buluşmuşlar ve artık antlaşmada bütün pürüzler giderilmişti. Nihayet Türk-Rus heyeti arasında 16 Mart 1921 tarihinde "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" imzalanmıştı. 16 maddeden oluşan Moskova Antlaşması'nın Gürcistan, Ermenistan ve Nahçıvan sınırlarını belirleyen ekleri de bulunmaktaydı. Moskova Antlaşması ile İğdır ve Kulp kazaları Türkiye'nin elinde kalmış, Nahçıvan ise Türkiye'nin de himayesinde özerk bir statüde Azerbaycan'a verilmiştir.⁶⁵ Böylece İğdır yaklaşık 180 yıl sonra tekrar anavatana kesin olarak dönmüştür.

Moskova Antlaşması 21 Temmuz 1921 tarihinde Batum milletvekillerinin protestolarına rağmen TBMM tarafından onaylanmıştı.⁶⁶ Gerek Moskova Antlaşmasının teatisi gerekse Moskova Antlaşması'nın Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri tarafından imzalanması için 1921 Eylül ayında Kars'ta bir konferans düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. TBMM'de 13 Eylül'de yapılan gizli oturumda Kars Konferansı ile ilgili meseleler görüşülmüştü. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Rıza Nur Bey ve Kars Milletvekili Cavit (Erdel) Bey bu sulh görüşmeleri ile alakalı uzun konuşmalar yapmışlardı. Cavit Bey konuşması sırasında İğdır'ın Ermenistan'a yakınlığı meselesine vurgu yaparak şu sözleri sarf etmişti: "İğdır,

⁶³ Ayrıntılar için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁶⁴ ATASE, İSH, K: 618, G: 109, B: 109-1/2.

⁶⁵ Moskova Antlaşmasının ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 11, 21 Temmuz 1921, s. 321-333.

Aras mevkiinden Erivan'a bir buçuk saattir. Bu Gümrü Antlaşması'yla bize terk edilmiş bir arazidir. Ermeniler hiçbir vakit razı olmayacak, bizden isteyecektir." Cavit Bey barış görüşmelerinde Ermenistan'ın bu istekleri karşısında Türk haklarının savunulması gerektiğini belirtmişti.⁶⁷

Kars Konferansı için Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan delegeleri Kars'a gelmeye başlamışlardı. 22 Eylül 1921'de Türk-Sovyet heyeti arasında Moskova Antlaşması'nın teatisi yapılmıştı. Kars Konferansı ise 26 Eylül'de başlamış, taraflar arasındaki görüşmeler 18 gün kadar sürmüştür. Sonunda Kars Antlaşması, Türkiye, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan heyetleri arasında 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Moskova Antlaşması ile elde edilen diğer yerlerde olduğu gibi Iğdır'ın da Türkiye'de olduğu tescil edilmiştir.⁶⁸

8. Türkiye İdaresinde Iğdır

Gümrü ve Moskova Antlaşmalarıyla Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır ve Kulp kazaları gibi yeni yerler Türkiye'nin eline geçmişti. Ancak bu yerlerde Türk mülki teşkilatının kurulabilmesi için TBMM'nin onayı gerekiyordu. Bu nedenle 22 Mayıs 1921 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, "anavatana iltihak eden arazide uygulanacak mülkiye teşkilâtı hakkında kanun layihası" adıyla TBMM'ye bir kanun layihası sunmuştu. 4 maddeden oluşan bu kanun layihasının Iğdır ile alakalı 1. maddesi şu şekildeydi: "Moskova ve Gümrü Antlaşmalarıyla Türkiye'ye bırakılmış olan yerlerde Artvin, Ardahan ve Kars livaları oluşturulmuş, Iğdır ve Kulp kazaları ise Bayezid Sancağı'na bağlanmıştır."⁶⁹ TBMM'de 7 Temmuz tarihli oturumdaki tartışmalar sonunda Moskova ve Gümrü Antlaşmalarıyla ilgili kısım henüz TBMM'de onaylanmadığı gerekçesiyle kanun maddesinden çıkarılmıştır. Kanunun bu maddesi "Anavatana iltihak eden mahallerde Artvin, Ardahan Kars livaları teşkil ve Iğdır ve Kulp Kazaları Bayezid Sancağı'na raptedilmiştir" şeklinde değiştirilerek kabul edilmiştir.⁷⁰ Bu kanun 18 Temmuz 1921 tarihli Resmî Gazete'de 133 numaralı kanun ile yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁷¹ Böylece Iğdır, Bayezid Sancağı'na bağlı bir kaza olarak Türkiye'nin mülki idaresine dâhil edilmiştir. Ancak Iğdır Kazası'nın Elviye-i Selâse'ye değil Bayezid'e bağlanması, ilerleyen zamanlarda birtakım sorunların yaşanmasına neden olacaktı.

Iğdır her ne kadar Bayezid'e bağlansa da Elviye-i Selâse'nin diğer bölgeleriyle benzer işlemlere tabi tutulduğu görülmektedir. Nitekim 1921 yılında Elviye-i Selâse'de askerlik ve vergi toplanması gibi bazı nedenlerden dolayı nüfus sayımı yapıldığından Iğdır ve Kulp kazalarında da nüfus sayımı yapılmıştı. Bu sayıma göre Iğdır ve Kulp kazalarının 1921 yılı nüfusu şu şekildedir:

⁶⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, C. 2, 13 Eylül 1921, s. 226-235.

⁶⁸ Kars Antlaşması'nın ayrıntıları için bu cildin "Millî Mücadele'de Elviye-i Selâse" bölümüne bakınız.

⁶⁹ BCA, 30.18.1.1/ 3.20.15; Açığsöz, 12 Temmuz 1921, n. 232, s. 2; Vakıf, 23 Temmuz 1921, n. 1301, s. 1.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 11, 7 Temmuz 1921, s. 172-178.

⁷¹ Resmi Gazete, 18 Temmuz 1921, S. 21, s. 2.

Kaza	Nahiye	Köy Adeti	Nüfus			Her kazanın Nüfus toplamı/ Düşünceler
			Erkek	Kadın	Toplam	
Iğdır		45	3043	2.255	5.298	Rus zamanında mutasarrıflık idi
Iğdır	Aralık	36	3725	2.637	6.362	Bu nahiye Rus idaresinde Taşburun Kazası'ydı
Kulp		27	1309	1.762	3071	
Kulp	Perçanis ⁷²	13	264	380	644	
Kulp	Uğruca (Pernavut) ⁷³	27	1170	1.319	2.489	
Toplam		148	9.511	8.353	17.864	

Iğdır ve Kulp kazalarında Aralık, Perçanis ve Uğruca (Pernavut) nahiyeleri yer almaktaydı. Toplam köy sayısı ise 148 idi. Bu iki kazada 9.511'i erkek, 8.353'ü kadın olmak üzere toplam 17.864 nüfus bulunmaktadır.

Anavatana sonradan katılan yerlerin, yani Iğdır ve Elviye-i Selâse'nin diğer bir meselesi vergilerin nasıl toplanacağıydı. Elviye-i Selâse milletvekillerinin hazırladığı "Elviye-i Selâse'de Vergilerin Suret-i Cibayetine dair kanun teklifi" TBMM'nin 11 Ağustos 1921 tarihli oturumunda gündeme alınmıştır. Bu kanun teklifinin Iğdır ile ilgili olan 1. maddesi şu şekildeydi: "1337 senesine mahsus olmak üzere Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır, Sürmeli kazalarında arazi, aşar vergileriyle kuraya ait emlak vergisi yerine kaim olmak üzere Rus idaresi zamanında cari maktu vergi istifa olunur." Kanunun maddeleri tek tek görüşülürken Kars milletvekilleri Cavit ve Fahrettin Beylerin sunduğu taktir gereği 4. madde de kanuna eklenmişti. Bu madde ise şu şekildeydi: "İşbu livalar ve kazalar halkından olup 1337 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler maktu vergiden muaftırlar."⁷⁴

TBMM'de 11 Ağustos'ta kabul edilen bu kanun ile 1921 senesine mahsus olmak üzere Kars, Ardahan, Artvin sancakları ile Iğdır ve Sürmeli kazalarında alınan arazi ve aşar vergilerinin yerine Rus idaresi döneminde geçerli olan maktu vergisi alınacaktı. Bunun dışında bu livalar ve kazalar halkından olup başka mahallere göç edip 1921 senesi içerisinde geri dönenlerden de bu maktu vergi dahi alınmayacaktı. Böylece TBMM tarafından muhaceretin zorluğunu yaşayan halka bir kolaylık sağlanmıştı.

1922 yılı sonlarına gelindiğinde ise Elviye-i Selâse ile Iğdır ve Kulp kazalarından alınan vergiler tekrar Türk hükûmetinin gündemine gelmişti. Bunun nedeni ise Iğdır ve Kulp kazalarının Elviye-i Selâse yerine Bayezid Mutasarrıflığı'na bağlı olmasıydı. Bayezid

⁷² Günümüzde Yüceotak.

⁷³ Günümüzde Gaziler.

⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 12, 11 Ağustos 1921, s. 60-63.

Mutasarrıflığı, kendi Mutasarrıflığı'na bağlı diğer kazalarda olduğu gibi Iğdır ve Kulp kazalarından da yol nakit bedelinin alınıp alınmayacağı konusunda tereddüt yaşamıştı. Bayezid Mutasarrıflığı'nın bu tereddütü Dâhiliye Nezareti'ne iletmesi, Türk Hükûmeti'nin bu meseleyi gündemine almasına neden olmuştu. Heyet-i Vekile 5 Aralık 1922 tarihinde bu meseleyi görüşmüş ve sadece Iğdır ve Sürmeli (Kulp) kazalarından değil Kars, Ardahan ve Artvin livalarından da maktu vergilerin dışında yol bedelinin tahsil edilmesine karar vermişti.⁷⁵ Böylece sadece maktu vergi alınan bölgede bu kez yol vergisi de alınmaya başlanmıştır.

1921 yılı Kasım ayında Iğdır halkı adına yaşadıkları sorunları dile getirmek için aynı zamanda Iğdır Müdafaa-i Hukuk Reisi olan Belediye Reisi Paşa ile Azalar Mirze ve Baba Beyler Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf göndermişlerdi. Iğdır'ın bu ileri gelenleri bu telgraflarında, ahalinin yıllarca muhacerette sahipsiz aç ve çıplak vaziyette olduklarını belirttikten sonra sözlerine şu şekilde devam etmişlerdir:

“Açlıktan ve soğuktan köşelerde hasta olup tedavisiz ölen zavallı Türk yavrularının, belediyenin muavenet imkânı olmadığı için, cesetleri sahipsiz kalıp köpekler tarafından yeniliyor ve birçokları ise kefensiz defin oluyorlar. Acıklı, ümitsiz, ağlayan dilenci Türk çocukları insanın yüreğini kan ile dolduruyor. Afrika'nın çöllerinde bile bulunmayan sefalet bu zavallı Türk evinde hükümfermadır. Belediyenin hiçbir geliri olmadığından muavenetten acizdir. Şehrin genel gelirleri emval-i metruke adıyla Hükûmet tarafından idare olunuyor. Şehrimizde belediye adına yetimhane, eczane, hastane, mektep ve saire yoktur. Belediyenin idaresi için bir binası yoktur.”

Iğdır'da halkın özellikle çocukların durumunu çok duygusal bir ifade ile dile getiren bu telgraf, Kars milletvekilleri Cavit, Fahreddin ve Ali Rıza Beyler tarafından 29 Kasım'daki oturumda TBMM kuruluna taşınmıştı. Bu milletvekilleri “fakir aç ve çıplak halkın feryatlarına acilen bir çare bulunması” için durumun Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne iletmesini ve vekâletin bu telgraf üzerine ne gibi yardımlar yapacağını Meclis'e bildirmesini talep etmişlerdi.⁷⁶ Bu mesele 1 Aralık 1921'de Meclis'te yeniden görüşülmüş, Sıhhiye Vekili Refik (Saydam) Bey söz alarak konu ile ilgili şu izahatta bulunmuştur:

“Dindaşlarımızın burada iskânları için evvelce Aralık 1920 tabiiyetimizi kabul etmek şartıyla bunların da doğrudan doğruya muhacirin tahsisatlarından istifade edecekleri kararlaştırılmıştı... Bu husus doğrudan doğruya Bayezid Mutasarrıflığı'na tebliğ ettiğimiz gibi, Şark Cephesi Kumandanlığına da yazdık.12 Kasım tarihi ile bize gelen Dâhiliye

⁷⁵ BCA, 30-18-1-1/ 6-39-16.

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 14, 29 Kasım 1921, s. 392-393.

Vekâleti'nin tezkeresinde liva dâhilinde muhtaç olan yetimlerin günden güne miktarının artmakta olduğundan muhtaçlar tahsisatından 2.000 lira havale istenmekteydi. Bayezid Mutasarrıflığı'na şu şekilde yazı gönderildi: « - Bu yetimler nereden ve ne suretle gelmiştir? Ve şimdiye kadar ne suretle iâşe olunmuşlardır? Bunlar, büyük, küçük, erkek, kız kaç nüfustan ibarettir? Bu gibiler hakkında şimdiye kadar niçin malûmat verilmemiştir?» dedik. Bayezid Mutasarrıflığı bize şu cevabı vermiştir: « - Iğdır Kaymakamlığının bildirdiğine göre kaza ve civarında 120 yetim, 90 erkek; 90 kız, 85 kadın ki, toplam 385 yetim çocuk mevcut olup bunların İran ve Azerbaycan muhacirleri arasında gelmişlerdir. Bunların bir kısımları geçen sene ordu tarafından iâşe edilmekte iseler de bugün büyük çoğunluğu yardıma muhtaç bir haldedirler.» Bunun üzerine bu 300 küsur nüfusu nazarı itibara alarak, biz kendilerine ilk taksit olmak üzere, mevcut paradan 500 lira gönderdik. Iğdır Müdafaa-i Hukuk reisinin ve azalarının söyledikleri vaziyetten biz ancak bu telgrafla haberdar olduk. Biz bu insanlara 1.000 lira kadar daha muavenet yapabileceğiz.⁷⁷

Refik Bey, Iğdır ve Sürmeli yetimlerine vekâletinin yaptıklarını izah ettiği bu sözlerde kurumlar arası iletişimsizlik de dikkatlerden kaçmamaktadır.

Türk hükûmeti, Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır ve Kulp kazaları halkının iâşe sıkıntısına bir çare olmak için 30 Nisan 1922 tarihinde, bölge halkının ihtiyaçları için 20.000 liranın acilen gönderilmesi kararını almıştı.⁷⁸ Bu yardımdan bölgedeki yerli ahali ve muhacir herkes faydalanabilecekti.

Elviye-i Selâse gibi anavatan Türkiye'ye sonradan ilhak edilen Iğdır ve Kulp kazalarında da nüfus ve gelir giderler tespit edilmiştir. Buna göre, Iğdır Kazası, 2 nahiye, 85 köy ve 11.660 nüfustan oluşmakta; Kulp Kazası ise 3 nahiye, 63 köy ve 6.204 nüfustan oluşmaktaydı. Kulp Kazası'nın varidatı (gelirleri) 1.048.035 kuruş, masrafları ise 524.535 kuruştur; Iğdır Kazası'nın varidatı 1.699.525 kuruş, masrafları ise 1.817.500 kuruştur.⁷⁹ Bu incelemelerde Iğdır Kasabası'nın Ermenilerden kurtarılması esnasında harap olmuşsa da imarının mümkün bir halde olduğunu, ancak Kulp kasabasının imarının mümkün olmayacak bir derece harap olduğu görülmüştür. Çünkü Kulp'un her mahallesi birer taş toprak yığını haline gelmişti.⁸⁰

Türkiye'nin idaresinde Iğdır ve Kulp kazalarına; bağlı buldukları Bayezid'den daha çok Elviye-i Selâse'nin bir parçası gibi muamele edilmekteydi. Nitekim Kars mebusları Ağaoğlu Ahmet ve Ömer Lütfü Beyler, Iğdır ve Kulp kazalarının, kurulması düşünülen Kars Vilayeti'ne bağlanmasına ile alakalı Ekim 1923'te TBMM'ye bir önerge

⁷⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 14, 1 Aralık 1921, s. 422.

⁷⁸ BCA, 30-18-1-1/ 5-14-3.

⁷⁹ TİTE Arşivi, 96/ 38, lef: 2.

⁸⁰ TİTE Arşivi, 96/ 38, lef: 1.

vermişlerdi.⁸¹ Bu iki Kars mebusunun önermeleri yakın zamanda gerçekleşmeyecekti. Ancak Iğdır ve Kulp (Tuzluca) sırasıyla 1934 ve 1935 yıllarında Kars Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁸² Böylece bölge halkının ve siyasilerin arzusu geç de olsa gerçekleşmiştir.

9. Sonuç

Tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Iğdır (Sürmeli Çukuru), 15. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu tarihten itibaren bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti, XVIII yüzyılın ikinci çeyreğine kadar aralıklarla da olsa devam etmiştir. Iğdır günümüzdeki yerine XVII. Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bir şiddetli deprem neticesinde taşınmıştır. 1736 yılında imzalanan İstanbul Antlaşmasıyla İran'a terk edilen Iğdır, 1828 yılında Rusya-İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla da Çarlık Rusyası'nın eline geçmiştir. Rusya Iğdır'ın da dâhil olduğu Revan bölgesine Doğu Anadolu ve İran'dan on binlerce Ermeni'yi getirip iskân ederek bölgenin demografik yapısını değiştirmeyi amaçlamıştır.

I. Dünya Savaşı'na Rusya'nın idaresi altında giren Iğdır için durum, Kafkasya Cephesi'nin diğer bütün bölgelerinde olduğu gibi 1917 Rus İhtilallerinden sonra değişmiştir. Bu ihtilaller sonucunda Ruslar savaştan çekilmiş ve onların yerini doldurmaya çalışan Ermeni ve Gürcülere fırsat vermek istemeyen Türkler, 12 Şubat 1918'de ileri harekâta başlamışlardı. Bu harekât sırasında Türk ordusu önce işgal edilen toprakları, daha sonra Elviye-i Selâse'yi ele geçirmiş, 20 Mayıs'ta da Iğdır'a girmiştir. Daha sonra Iğdır anavatana ilhak edilmiş ve bölgede Osmanlı idari sistemi uygulanmaya başlanmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Türk orduları Kafkasya'daki diğer bölgelerde olduğu gibi Iğdır'ı tahliye etmeye başlamışlardı. Bölgedeki Türk-Müslüman ahali Iğdır'da 18 Kasım 1918 tarihinde bir araya gelerek Ermenilere karşı kendi hukuklarını korumak adına Aras-Türk Hükûmeti'ni kurmuşlardı. Bu hükûmeti bölgedeki diğer şura hükûmetlerinden ayıran en önemli özellik isminde "Türk" sözcüğünün olmasıydı. Ancak hükûmetin ömrü çok uzun sürmemiş Aralık 1918 sonlarında Iğdır bölgesine saldıran Ermeniler tarafından yıkılmıştır. Ocak 1919'da Kars'ta kurulan Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti sınırları içerisinde Iğdır da bulunmaktaydı. Ancak bu hükûmetin Iğdır'a ne kadar tesir edebildiği tartışma konusudur. Bu tarihlerden itibaren 1920 sonlarına kadar bölgedeki Türk-Müslüman ahali Ermeniler tarafından şiddetli bir mezalime maruz kalmıştır. Türk yetkilileri el altından da olsa Türk-Müslüman ahaliye teşkilatlarını kurmaları için silah ve mühimmat yardımı yapmışlardır.

Millî Mücadele'nin kilometre taşlarından biri olan Misâk-i Millî sınırları içinde Iğdır da bulunmaktaydı. Bu nedenle Ekim 1920'de başlayan Ermenistan Harekâtı kapsamında Iğdır da Türk ordusu tarafından alınmıştı. Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla tasdik edilmişti. Iğdır'ın Türkiye'nin idaresine geçtikten sonra en temel problemi I.

⁸¹ BCA, 30-10-0-0/ 6-31-31.

⁸² Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 2. Baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, 2017, s. 363, 768.

Dünya Savaşı ve sonraki süreçte özellikle Ermeniler tarafından yapılan tahribattı. Türk hükûmeti bölge halkına yaptığı yardımlarla bu mezalimin etkisini azaltmaya çalışmıştır. Türk hükûmeti sonradan anavatana ilhak edilen Elviye-i Selâse'nin bir parçası gibi başta iktisadi olmak üzere İğdır Kazası ile alakalı da kanunlar çıkarırken, kazayı idari olarak Bayezid Sancağı'na bağlamıştı. Bu sorunun giderilmesi için teşebbüsler bulunulsa da bu durum çok sonraları gerçekleştirilecektir.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları⁸³

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE Arşivi)

Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

ATASE, İSH (İstiklal Harbi)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.AMD.MV (Amedî Kalemi Meclis-i Vükelâ)

BOA, DH.İ-UM (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

BOA, MB.HPS (Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti)

Resmî ve Süreli Yayınlar⁸⁴

Açıksöz

Ati

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi⁸⁵

İrade-i Milliye

Resmi Gazete

TBMM Gizli Celse Zabıtları

TBMM Zabıt Ceridesi

Vakit

Zaman

Araştırma ve İnceleme Eserler

Atabek, Sever. *L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase*, Batoum: H.Chmaivsky, 1919.

Atnur, İbrahim Ethem. "1917 Rus İhtilâli'nden Türk Ordusunun Bölgeyi Ele Geçirişine Kadar Olan Dönemde Iğdır ve Nahçıvan'da Türk-Ermeni İlişkileri", *Iğdır: "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995, Iğdır)*, Ankara: Iğdır Valiliği Kültür Yayınları, 1997, 155-162.

Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 13/17 (1988): 365-434.

⁸³ Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

⁸⁴ Tarih, numara/sayı ve sayfalar dipnotlarda gösterilmiştir.

⁸⁵ Sayı ve belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, c. II/1, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, c. II/2, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.
- Budak, Mustafa. "Mondros Mütarekesi'nden Sonra Osmanlı 9.Ordusu'nun Kuzeybatı İran'ı (Güney Azerbaycan'ı) Tahliyesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 51/17 (2001): 603-631.
- Budak, Mustafa. *Misâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Dış Politikası*, İstanbul: Küre Yayınları, 2002.
- Çakmak, Fevzi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, yay. haz. Ahmet Tetik, v.d., Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005.
- Dayı, S. Esin "1918-1920 Yılları arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5 (1996): 1-27.
- Geyikoğlu, Hasan. "Sürmeli-Çukuru'nda Kayılar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, (1999): 251-252.
- Gökdemir, Ahmet Ender. *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1989.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Dede-Korkut Oğuznâmeleri"nde Başkent "Sürmelü" (Iğdır İlimiz), *Türk Kültüründe Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (20-22 Mart 1995)*, Ankara: 1995: 63-88.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi*, c. I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Kızılkaya, Oktay. "Revan (Erivan) ve Iğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, (2007): 299-311.
- Özkal, İbrahim. *Iğdır'da Siyasi Sosyal ve Ekonomik Hayat (1923- 1970)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2022.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*, 2. Baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, c. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- TDV İslam Ansiklopedisi. Metin Tuncel. Cilt 19. 1999.
- Türk İstiklâl Harbi: Doğu Cephesi (1919-1921)*, c. III, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Türk İstiklâl Harbi: Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, 3. Baskı, c. I, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1999.
- Ural, Selçuk ve Muharrem Turp. "Arşiv Belgeleri Işığında Iğdır'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)", *Kültür ve Tarih Bağlamında Iğdır Uluslararası Sempozyumu: 5-7 Kasım 2015, Iğdır, Bildiriler Kitabı*, Ankara: 2018: 659-685.

Uzundere, Ali Eşref. *İnsanlık Suçu Iğdır ve Çevresinde Ermeniler'in Türk Kırımı*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Yel, Selma. "Mondros Mütarekesi Sonrasında Evliye-i Selâse ve Kafkasya'da Ermeni Muhacir Problemi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 35 (2010): 57-77.

Yel, Selma. *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.

Yazar Hakkında / About Author

Doç.Dr. Mustafa SARI, | Sakarya Üniversitesi |
msari[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-0883-1995

Doç.Dr. Mustafa SARI, 1978 yılında Tokat'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1996 Güz yarıyılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde hazırlık sınıfına başladı. 1997 Güz yarıyılından itibaren aynı üniversitede Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne devam etti. 2001 yılında "Tarihçi" unvanıyla mezun oldu. Aynı yıl başladığı Milli Eğitim Bakanlığı Çağlayan Lisesi'nde "İngilizce Öğretmenliği" görevini 2002 sonuna kadar devam ettirdi. 2002 Güz yarıyılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2002 sonunda aynı üniversitenin, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nde "Araştırma Görevlisi" oldu. 2005 Ocak ayında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey" adlı tez ile Yüksek Lisansı tamamladı ve 2005 Şubat ayında aynı enstitüde Doktoraya başladı. 2010 Mart ayında "Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (197-1921)" başlıklı tez ile doktorasını tamamladı. 2011 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Yrd.Doç.Dr. olarak göreve başladı. 2017 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Doçenti oldu ve halen aynı bölümünde Doç.Dr. olarak görev yapmaktadır. Başta Kafkasya, Adapazarı ve Hilâl-i Ahmer konularında olmak üzere bilimsel 3 kitap, 13 makale, 9 kitap bölümü, 18 basılı bildirisi bulunmaktadır.

Assoc. Prof. Dr. Mustafa SARI | Sakarya University |
msari[at]sakarya.edu.tr | ORCID: 0000-0003-0883-1995

Assoc. Prof. Mustafa SARI was born in Tokat in 1978. He completed primary and secondary education in Istanbul. In the fall semester of 1996, he started the preparatory class at the Middle East Technical University (METU). From the fall semester of 1997, he continued undergraduate at the Department of History, Faculty of Arts and Sciences, at the same university, and graduated with a degree in History in 2001. In the fall semester of 2002, he began his graduate studies in at Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of History, History of the Republic of Türkiye. The Department of Turkish Republic History, Faculty of Arts and Sciences, at Sakarya University. At the end of 2002, he became a "Research Assistant" at the same university, Faculty of Arts and Sciences, Department of History. In January 2005, he completed his Master's Degree with his thesis entitled "A Statesman from the Ottoman Empire to the Republic: Haydar (Vaner) Beg" and started his doctoral studies at the same university in February 2005. He completed his Ph.D. with his dissertation entitled "Batum in Türkiye-Caucasus Relations (1917-1921)" in March 2010. In 2011, he became as an Assistant Professor in the Department of History at Sakarya University. In 2017, he became an Associate Professor of Turkish Republic History and currently works as an associate professor in the same department. He has published 3 scientific books, 13 articles, 9 book-chapters, and 18 printed papers, primarily on topics related to the Caucasus, Adapazarı, and the Red-Crescent.